

Krzysztof Wąż*

EWALUACJA PROGRAMU PROFILAKTYKI WCZESNEGO RODZICIELSTWA

W Polsce nie można mówić o powszechnej i efektywnej edukacji seksualnej w szkole (Izdebski, Wąż 2011), a programy profilaktyczne dotyczące zagrożeń związanych z aktywnością seksualną realizowane są sporadycznie, najczęściej ograniczają się do zachęcania młodzieży do abstynencji seksualnej i oparte są na najmniej efektywnej, podającej metodzie przekazywania informacji (Grzelak 2006, Wąż 2011a). Bardzo rzadko poddaje się je także procedurze ewaluacyjnej. Tymczasem projekty, dotyczące sfery seksualnej wymagają ewaluacji zarówno ze względów merytorycznych, jak i etycznych. W artykule podjęto próbę ukazania złożonej procedury ewaluacyjnej, jaką zastosowano w toku wdrażania do polskiej praktyki edukacyjnej programu profilaktyki wczesnego rodzicielstwa i rezultaty jej zastosowania.

Zjawisko wczesnego rodzicielstwa

W naszym kraju obserwujemy stale obniżanie wieku inicjacji seksualnej oraz znaczącą skalę podejmowania ryzykownych zachowań seksualnych przez młodzież (Woynarowska 2012, Izdebski 2012), co wykracza poza przyjęte dla tego wieku kryteria seksuologicznej normy rozwojowej (Beisert 2006). Zbyt wczesne i nieodpowiedzialne podejmowanie współżycia seksualnego przez nastolatków oraz brak wiedzy z zakresu antykoncepcji łączą się z przedwczesną prokreacją i rodzicielstwem. Ciąże nastolatek są najczęściej nieplanowane. Co więcej, ocenia się, że około 40% nastolatek oczekujących dziecka nie wiązało współżycia płciowego z możliwością zajścia w ciążę (Wróblewska 2002).

Ciąża i narodziny dziecka w przypadku kobiety, a także narodziny własnego dziecka w przypadku wielu mężczyzn należą do znaczących wydarzeń w życiu człowieka; wydarzeń, które na tyle modyfikują dotychczasowe życie, że – w zależności od psychicznych, zdrowotnych, społecznych i socjalnych uwarunkowań – mogą być zarówno stymulatorem rozwoju, jak i do-

***Krzysztof Wąż** – dr pedagogiki, adiunkt w Katedrze Seksuologii, Poradnictwa i Resocjalizacji Uniwersytetu Zielonogórskiego.

świadczaniem kryzysowym czy wręcz zdarzeniem krytycznym (Skowrońska-Zbierzchowska 2010). Dysharmonia rozwojowa, brak zgodności pomiędzy tempem rozwoju biologicznego, seksualnego, psychicznego i społecznego, jaką obserwujemy u osób w okresie dorastania (Jaczewski 1992), uniemożliwia podjęcie w sposób niezakłócony i odpowiedzialny roli matki (a także roli ojca). Wczesne rodzicielstwo stawia przed nastolatkami zadania na miarę możliwości człowieka dorosłego, natomiast blokuje szanse na rozwiązywanie zadań rozwojowych, typowych dla okresu dorastania. Nastolatkowie nie są przygotowani do podjęcia obowiązków przyszłych rodziców ani pod względem psychicznym, ani społecznym, ani ekonomicznym. Jeżeli nie są pełnoletni, to również, w świetle obowiązującego prawa, nie mogą sprawować opieki nad dzieckiem. Możemy mówić o licznych społecznych konsekwencjach rodzicielstwa nastolatków, zwłaszcza macierzyństwa nastolatek (Waż 2011b). Cięża nastolatek są także bardzo niepożądane ze względów medycznych – jest postrzegana jako ciąża wysokiego ryzyka (Niemiec 2011).

Ustalenie rzeczywistej skali zjawiska rodzicielstwa nastolatków nie jest łatwe. Wiarygodne dane odnoszą się jedynie do dziewcząt. W roku 2010, w 20 606 przypadkach matkami zostały dziewczęta, które w chwili porodu nie ukończyły 19 lat. Udział młodocianych matek w grupie osób, które w tym roku urodziły żywe dzieci wynosił 4,96 %. Wzrasta liczba dziewcząt, które w chwili porodu miały mniej niż 17 lat, odnotowywana jest także znacząca liczba urodzeń przez dziewczynki w wieku 15 lat i poniżej – w 2004 roku było takich osób 288, w 2009 już 363, przy czym 62 dziewczęta miały 14 lat i mniej (dane demograficzne GUS). Przytoczone dane nie do końca oddają skalę problemu. Trudno oszacować, ile zostało wykonanych nielegalnych aborcji w tej grupie wiekowej. Młodzi ludzie mają w internecie łatwy dostęp do informacji na temat antykoncepcji postkoitalnej oraz możliwość pozyskania zarówno takich środków, jak i środków wczesnoporonnych. Tak więc liczba ciąż niepełnoletnich dziewcząt jest z pewnością wyższa niż liczba urodzeń żywych wykazywana przez GUS. Jeszcze trudniej oszacować skalę zjawiska przedwczesnego ojcostwa, gdyż jedyne wiarygodne źródło danych – GUS – opiera się na dobrowolnych deklaracjach matek, które są niepełne i nie muszą być prawdziwe.

Program profilaktyki wczesnego rodzicielstwa

W 2004 roku na Uniwersytecie Zielonogórskim powołano zespół złożony z pracowników i współpracowników Zakładu Poradnictwa i Edukacji Seksualnej (obecnie Katedra Seksuologii, Poradnictwa i Resocjalizacji), który podjął się, na zlecenie Ministerstwa Edukacji Narodowej, opracowania

i wdrożenia nowego programu profilaktyki wczesnego rodzicielstwa. W tym miejscu warto zaznaczyć, że chociaż w nazwie, treściach zajęć i zadań adresowanych do młodzieży w programie eksponowane są treści związane z rodzicielstwem i opieką nad niemowlęciem, to program jest – w istocie – profilaktyką ryzykownych zachowań seksualnych (za takie można bowiem uznać podejmowanie współżycia seksualnego przez nastoletnie dziewczęta i chłopców).

Pierwotnie postanowiono zaadaptować na grunt polski amerykański projekt edukacyjny *The Baby Think It Over*, w którym wykorzystano specjalnie skonstruowany w tym celu elektroniczny symulator opieki nad niemowlęciem. Młodzież, opiekując się symulatorem miała się przekonać, ile czasu, trudu i rezygnacji z własnych celów i przyjemności wymaga opieka nad niemowlęciem. Analiza pakietu edukacyjnego programu amerykańskiego (*The Baby Think It Over 2004*) oraz publikacji poświęconych jego realizacji i uzyskiwanym efektom (Out, Lafreniere 2001; Crowell, Feldman 1991; Somers, Fahlman 2001) przyniosła zróżnicowane wnioski. Z jednej strony uznano, że dzięki zastosowaniu elektronicznego symulatora opieki nad niemowlęciem i w oparciu programu o bardzo efektywną i dostosowaną do wieku adresatów strategię uczenia się przez działanie (Zimbardo, Ruch 1994) program może być atrakcyjny dla uczniów i skuteczny. Z drugiej strony, założenia i przyjęte rozwiązania w programie amerykańskim wywołały poważne dylematy etyczne. Analiza projektu wykazała, że nadmiernie oparto go na strachu. Mogło to ukształtować u uczniów nie tylko odpowiedzialne podejście do podejmowania współżycia seksualnego i odroczenie decyzji prokreacyjnych, lecz wręcz zniechęcić ich do posiadania dziecka w przyszłości.

W polskim projekcie pn. *Bądź odpowiedzialny – wychowanie do odpowiedzialności i partnerstwa w rodzinie*, nie rezygnując z profilaktyki zbyt wczesnych ciąż jako podstawowego celu programu, postanowiono zmierzać także do kształtowania postaw odpowiedzialności i opiekuńczości niezmiernie istotnych, nie tylko w kontaktach rodzinnych, ale również w szerszych, pozarodzinnych relacjach społecznych. Postanowiono, że realizacja symulacji opieki nad niemowlęciem będzie się odbywała w domach uczniów. Rodzicom wyznaczono tym samym bardzo ważną, wręcz wiodącą rolę w realizacji tego komponentu projektu. Uznano, że symulowana opieka nad niemowlęciem realizowana w domach uczniów będzie prowokowała dialog rodziców z dziećmi na ważne, życiowe tematy, uruchamiała myślenie perspektywne (przyszłościowe), przyczyniała się do kształtowania optymalnych więzi w rodzinie. Autorzy programu oparli się przy tym na obecnych w literaturze rozważaniach na temat zdolności nastolatków do kierowania swoich myśli

i działań na rzecz przyszłości i tworzenia psychicznego konstruktu hipotetycznych przyszłych wydarzeń: obrazów, pragnień, nadziei, obaw i planów, dotyczących działań-celów w przyszłości. Trempała (2000), analizując problem asynchronii temporalnej jako zjawiska pokazuje, że orientacja przyszłościowa młodzieży kształtuje się w kontekście niepunktualności zdarzeń biologicznych i oczekiwań społecznych. Inni badacze (Obuchowski 2000, Liberska 2004) również wskazują na związek ukierunkowania na przyszłość z realizacją zadań życiowych, podejmowaniem decyzji i kształtowaniem się tożsamości. Proces ten zachodzi na poziomie psychologicznym, ponieważ nastolatek nie tylko reaguje na rzeczywistość, ale również ją tworzy. Zorientowanie na przyszłość jest nie tylko wypadkową wieku i spostrzeganych wydarzeń normatywnych (w programie jest nim wczesne rodzicielstwo), ale kształtuje się w określonej rzeczywistości społeczno-kulturowej i jest subiektywną teorią własnego życia i pełni funkcję integrującą w tworzeniu „ja”, mającego wymiar temporalny (Trempała i Malmberg 1996).

Program składał się z dwóch komponentów. Pierwszy stanowiły zajęcia edukacyjne (w wymiarze 10 godz. dydaktycznych) na temat: rozwoju psychoruchowego dziecka, potrzeb niemowlęcia i sposobów ich zaspokajania, przepisu pełnienia roli matki/ojca małego dziecka; funkcjonowania w związku małżeńskim/partnerskim. Drugim komponentem programu była symulacja opieki nad niemowlęciem, która miała średni stopień uciążliwości i była realizowana przez 48 godzin (od piątku do niedzieli).

Program realizowany był od września 2004 roku do stycznia 2005 roku w 24 szkołach usytuowanych w trzech województwach zachodniej Polski: zachodniopomorskim, lubuskim i dolnośląskim. W każdym województwie do programu zakwalifikowano osiem szkół, w tym: dwa licea ogólnokształcące, dwa technika, dwie zasadnicze szkoły zawodowe i dwa gimnazja. W każdej szkole sformułowano dwie 24-osobowe grupy, jedną eksperymentalną, drugą kontrolną. Ponieważ wstępne efekty realizacji programu uzyskane w I etapie ewaluacji oceniono pozytywnie, jesienią 2005 roku program wdrożono w 88 szkołach województw: mazowieckiego, podlaskiego i wielkopolskiego. Tym razem wszyscy uczestnicy programu realizowali oba jego komponenty. Stworzono mniejsze niż w pierwszym etapie grupy uczestników (najczęściej 16-osobowe), aby usprawnić i szybciej zamknąć pierwszą edycję realizacji programu, tym samym umożliwiając przystąpienie do jego realizacji następnej grupie chętnych uczniów. Autorzy programu przeprowadzili zajęcia informacyjne z dyrektorami szkół oraz szkolenia wszystkich nauczycieli – realizatorów projektu. Szkoły otrzymały komplet symulatorów oraz pakiet materiałów i środków dydaktycznych, niezbędnych do realizacji programu.

Strategia i etapy ewaluacji

„Badania ewaluacyjne – czasem nazywane ewaluacją programu – odnoszą się w większym stopniu do celu badań niż do użycia specyficznej metody. Celem tym jest ocena (ewaluacja) wpływu podejmowanych działań (interwencji) społecznych [...]. Do badań ewaluacyjnych mogą być wykorzystane różne metody – między innymi sondaże, eksperymenty” (Babbie 2003). Złożoność i innowacyjny charakter opisywanego tu programu, jego związek z seksualnością, troska o to, aby nie wywołać trwałego zniechęcenia uczniów do rodzicielstwa, zastosowanie nowego środka dydaktycznego – wszystkie te przesłanki spowodowały, że ewaluacja programu stała się niezwykle ważnym zadaniem. Co prawda już w trakcie realizacji projektu miały miejsce wizyty monitorująco-konsultacyjne w szkołach członków zespołu, który opracował program, co można uznać za pewną formę ewaluacji formatywnej, to podstawowe zadania z tego zakresu zrealizowano po zakończeniu programu. Postanowiono przyjąć wieloetapową, złożoną strategię ewaluacyjną. W rezultacie ewaluacja odbyła się w latach 2004-2011 i składała się z trzech odrębnych badań.

a. Etap I – wdrożenie programu do praktyki oświatowej i pomiar jego rezultatów, oparte na strategii eksperymentalnej, ewaluacja sumatywna (2004/2005)

Można uznać, że na tym etapie ewaluacji zastosowano typowy eksperyment pedagogiczny, bowiem w literaturze z zakresu metodologii pedagogiki przyjmuje się, że „eksperyment jest metodą naukowego badania określonego wycinka rzeczywistości (wychowawczej), polegającej na wywoływaniu lub tylko zmienianiu przebiegu procesów przez wprowadzenie do nich jakiegoś nowego czynnika i obserwowaniu zmian powstałych pod jego wpływem” (Zaczyński 1968, s. 83). Jak zauważa Antoni Sułek, eksperyment jest wzorem badań ewaluacyjnych (Sułek 1979, s. 160-161). W opisywanym tu programie chodziło o sprawdzenie efektywności nowego programu profilaktycznego i zastosowanie nowego – w polskiej praktyce edukacyjnej – środka dydaktycznego, tj. elektronicznego symulatora opieki nad niemowlęciem. W związku z tym, sformułowano następującą hipotezę: u uczniów biorących udział w programie nastąpią korzystne wychowawczo modyfikacje ich stosunku do prokreacji i rodzicielstwa. Zmiany te będą polegały na utrzymaniu, wzmocnieniu bądź ukształtowaniu przekonania o wartościach rodzicielstwa i jego ważnej roli w życiu człowieka oraz na zwiększeniu odpowiedzialności za podejmowanie aktywności seksualnej i swoje przyszłe rodzicielstwo. Nastąpi to, przede wszystkim, w wyniku zdobycia przez nich doświadczeń związanych z uczeniem się w toku symulacji opieki nad niemowlęciem.

Eksperyment jest bardzo wartościową, ale też bardzo trudną metodą wdrażania w życie innowacji i badania skuteczności tego działania. Należy pamiętać o wielu kryteriach poprawności metodologicznej (Hawkins, Netherhood 1994; Sułek 1979, 2002; Brzeziński 2000; Nachmias i Nachmias 2001). W tym miejscu można wspomnieć tylko o najważniejszych rozstrzygnięciach w tym zakresie, jakie podjęli autorzy opisywanych badań ewaluacyjnych.

Walorem przyjętego w omawianym projekcie badawczym rozwiązania było zastosowanie najbardziej cenionego schematu, to jest eksperymentu z grupą eksperymentalną i kontrolną oraz pre i posttestem. W projekcie badawczym założono, iż czynnikiem, który będzie ważył w istotny sposób na zmianę poglądów respondentów (zmienną niezależną kontrolowaną w przebiegu eksperymentu) będzie udział respondentów z grup eksperymentalnych w symulacji opieki nad niemowłędem. Drugi czynnik, który był intencjonalnym działaniem edukacyjnym i mógł się przyczynić do zmiany poglądów – udział młodzieży w cyklu zajęć dydaktycznych związanych z opieką nad niemowłędem – nie poddano kontroli w toku realizacji programu (uczestniczyli w nich wszyscy uczniowie). Na decyzji tej zaważyły dylematy etyczne, związane z pozbawieniem uczniów z grup kontrolnych wartościowych wychowawczo doświadczeń. W tej sytuacji pomiar siły efektów programu nie był już pomiarem bezwzględnym, lecz względnym – można było orzekać, na ile lepsze są skutki nowego pełnego oddziaływania w porównaniu z również nowym, ale pozbawionym jednego, poddanego kontroli czynnika (symulacji opieki).

Do ewaluacji wdrożenia programu (orzekaniu o powodzeniu eksperymentu) zastosowano szeroką gamę wskaźników powodzenia, zarówno podstawowych: uzyskanie pożądanej modyfikacji deklarowanych poglądów na temat rodziny, prokreacji i rodzicielstwa (t1-t2); pozytywne relacje uczniów z przebiegu symulacji opieki; wysokie wyniki symulacji opieki, jak i uzupełniających, czyli pozytywne relacje: nauczycieli, rodziców, dyrektorów szkół o przebiegu eksperymentu; deklarowana przez nauczycieli gotowość wzbogacenia metodyki realizacji programu „wychowanie do życia w rodzinie” o elementy merytoryczne i metodyczne zaproponowane w programie.

Kolejnym kryterium poprawności metodologicznej eksperymentu jest sposób doboru grup eksperymentalnych i kontrolnych. Losowy dobór do tych grup jest niekiedy uznawany za warunek konieczny badania ewaluacyjnego. Część badaczy za wystarczający uważa umyślny dobór równoważnych pod względem socjodemograficznym grup badanych, jeśli tylko nastąpił na podstawie odpowiednich kryteriów i jeśli równoważność grup została potwierdzona. Uczniowie wchodzący w skład grup eksperymentalnych i kontrolnych byli rekrutowani z tych samych szkół. Zapewniało to

w dużej mierze ich podobieństwo, również w takim zakresie, jak warunki środowiskowe (miejscowość, szkoła) i zestaw oddziaływań pozaeksperymentalnych (nauczyciele, programy szkolne, atmosfera wychowawcza itp.). Badania potwierdziły duże podobieństwo członków grup eksperymentalnych i kontrolnych.

W przypadku charakteryzowanego programu udało się spełnić także postulat realizacji badań na dużej próbie badawczej, co wiąże się ze współczynnikiem mocy statystycznej. Badania zrealizowano na dużej, niemal dwutyśięcnej próbie. Kolejnym, ważnym kryterium jakości metodologicznej jest możliwość dokonania replikacji. Zachodzi ona wtedy, gdy powstaje na tyle szczegółowy opis interwencji eksperymentalnej i schematu badań, by – na jego podstawie – można było badania powtórzyć. Prezentowany eksperyment to kryterium spełniał. Powstał rzetelny opis zarówno samego projektu, jak i sposobu jego wdrażania oraz ewaluacji.

W pierwszej, eksperymentalnej fazie ewaluacji badaniami objęto 2017 osób. Ostatecznie, analizie poddano dane uzyskane od 1909 respondentów, w tym 972 osoby stanowiły grupę eksperymentalną, zaś 937 osób grupę kontrolną. W badaniach udział wzięły 1273 dziewczęta (66,7%) i 636 chłopców (33,3%). Średnia wieku zarówno w całej próbie, jak i w grupach wyniosła 16 lat. Wśród uczestników badania 43,2% stanowili uczniowie liceów ogólnokształcących, 28,1% – gimnazjów, 20,0% – techników, 8,8% – zasadniczych szkół zawodowych. Skład grup kontrolnych i eksperymentalnych, pomimo braku losowego doboru, był bardzo zbliżony.

Kwestią kluczową była próba ustalenia zakresu i kierunków zmian poglądów nastolatków na temat rodzicielstwa i prokreacji po ich udziale w programie. Umożliwiło to porównanie wyników pre i posttestu dla grup eksperymentalnych (realizujących symulację opieki nad niemowlęciem w domach rodzinnych) i kontrolnych (nie realizujących symulacji opieki). W celu wzmocnienia jakości projektu badawczego, do ewaluacji wdrożenia programu (orzekaniu o powodzeniu eksperymentu) zastosowano jednak także inne wskaźniki powodzenia (obok zmiany poglądów brano pod uwagę między innymi: relacje uczniów z symulacji opieki, wyniki symulacji, opinie nauczycieli i rodziców o programie). Analiza wyników badań pozwoliła na sformułowanie następujących ustaleń¹:

- udział respondentów w programie spowodował modyfikację ich poglądów na temat prokreacji i rodzicielstwa (porównanie opinii t 1 – t 2);
- rzeczywista skala zmiany poglądów osób badanych była większa niż

¹Pełny raport z przywoływanego badania zawarto w odrębnym opracowaniu (Wąż 2008).

wynikałoby to z zestawień sumarycznych (analiza danych w tzw. tabelach przepływów);

- znaczącym czynnikiem modyfikacji poglądów respondentów na prokreację i rodzicielstwo był udział w symulacji opieki nad niemowlęciem (porównanie opinii t 1 – t 2 członków grup eksperymentalnych i kontrolnych);
- udział w zajęciach dydaktycznych także przyczynił się do modyfikacji poglądów badanych uczniów (porównanie opinii t 1 – t 2 członków grup kontrolnych); wpływ na modyfikację opinii mogły mieć również czynniki zakłócające, np. częste kontakty uczniów z grup eksperymentalnych i kontrolnych (odpowiedzi na pyt. otwarte, relacje z symulacji opieki);
- po eksperymencie nastąpił: wzrost odpowiedzialności za prokreację i przyszłe rodzicielstwo, wzrost zainteresowania rozwojem małego dziecka i jego potrzebami, wzrost kompetencji potrzebnych do opieki nad niemowlęciem (porównanie opinii t 1 – t 2, wysokie wyniki symulacji opieki, odpowiedzi na pyt. otwarte);
- rodzice uczniów współrealizowali program; w domach rodzinnych prowadzono rozmowy na temat rodzicielstwa, rodziny i małżeństwa; na temat przyszłości uczniów (relacje uczniów i rodziców); program znacząco wzbogacił i uatrakcyjnił zajęcia wychowania do życia w rodzinie pod względem treści i metodyki realizacji (opinie nauczycieli uczniów i rodziców).

Szczególnie warte podkreślenia jest to, że udział w programie nie naruszył pozytywnego nastawienia do posiadania w przyszłości dzieci osób z grupy z symulacją, natomiast istotnie zachęcił do tego osoby z grupy bez symulacji.

b. Etap II ewaluacji po upowszechnieniu (masowym wdrażaniu) – pomiar opinii uczniów, rodziców i nauczycieli (2005)

Ponieważ w wyniku eksperymentu zastosowanego w toku wdrażania programu w 2004 roku otrzymano rezultaty świadczące o jego skuteczności, zapadła decyzja o jego szerszym wdrożeniu do praktyki szkolnej. Drugi etap ewaluacji postanowiono ograniczyć do pomiaru opinii uczniów, rodziców i nauczycieli, przy czym nacisk w badaniu położono na opinie rodziców, gdyż to oni pełnili najważniejszą rolę w realizacji symulacji opieki nad niemowlęciem, to jest najbardziej innowacyjnego elementu programu.

W drugiej edycji programu, w 2005 roku, wzięło udział 88 szkół. W pierwszej fazie tej edycji projektu uczestniczyły 1463 osoby. W badaniach zrealizowanych w 2005 roku, wzięło udział 1251 uczniów (82% dziewcząt i 17,1% chłopców), 294 nauczycieli (84,7% kobiet i 15,3% mężczyzn) oraz 828 rodziców (88,3% kobiet i 11,7% mężczyzn).

Rodziców zapytano, czy udział w programie wpłynął na podniesienie poziomu odpowiedzialności ich dzieci za podejmowane działania. Przeszło połowa badanych (56,9%) uznało, że program przyczynił się do wzrostu odpowiedzialności u dzieci w stopniu wysokim, 40,9% stwierdziło, że wzrost odpowiedzialności nastąpił w stopniu średnim, tylko 2,2% rodziców oceniło ten stopień jako niski. Rodziców poproszono także o wskazanie, w jakim stopniu, w trakcie realizacji programu, dzieci nauczyły się opiekować symulatorem. Ich oceny były bardzo pozytywne. Prawie trzy czwarte badanych (72,2%) uznało, że ich dziecko opanowało umiejętności związane z opieką nad małym dzieckiem w stopniu wysokim, 27,2% określiło ten stopień jako średni, a tylko 0,6% jako niski. Rodzice mieli również określić, czy ich zdaniem udział w programie zachęca uczniów do posiadania dzieci. W tym przypadku zdania były podzielone. Dominowały oceny ambiwalentne – 45,9% badanych miało trudności w określeniu, czy program zachęca czy zniechęca do posiadania dzieci, a 41,5% wyraziło przekonanie, że udział w programie może zachęcić młodych ludzi do posiadania dzieci. Według 12,6% respondentów program może zniechęcić uczniów do posiadania dzieci.

Wśród pozytywnych aspektów programu rodzice wymieniali najczęściej to, że program zniechęca młodzież do wczesnego posiadania dzieci (46,6%) i uświadamia, że nie warto za wcześnie decydować się na macierzyństwo (41,2%). Ponadto wskazywali, że program pozwala poznać, jak wygląda opieka nad dzieckiem i uczy zajmować się nim (10,1%). Symulacja opieki była, według rodziców, okazją do podejmowania rozmów ze swoimi dziećmi na temat potrzeb dziecka i obowiązków rodzicielskich. Zdecydowana większość (81,5%) badanych wskazała, że podjęła z dzieckiem takie rozmowy.

Rodzice zostali także poproszeni o wskazanie negatywnych stron programu. Najczęściej pojawiały się wypowiedzi dotyczące czasu poświęcanego na symulację opieki – rodzice mówili, że program był bardzo absorbujący nie tylko dla dzieci, ale również dla innych członków rodziny (43,0%). Pojawiały się także wypowiedzi wskazujące, iż symulacja opieki nie jest aż tak absorbująca jak opieka nad prawdziwym dzieckiem (11,0%). Rodzice podkreślali również, że dwie doby to zdecydowanie zbyt krótki okres na to, aby można było zrozumieć, na czym polega opieka nad małym dzieckiem i odczuć jej trud (2,0%). Co symptomatyczne, niektórzy rodzice postulowali

włączenie do programu czynnika ekonomicznego, to jest ukazanie niemałych kosztów, jakie trzeba ponieść podczas opieki nad dzieckiem (11,1%).

Według zdecydowanej większości uczniów (73,9%) badanych w toku drugiej edycji programu na zmianę opinii na temat opieki nad dzieckiem wpływ miała przede wszystkim symulacja opieki nad niemowlęciem. Nie mało respondentów (16,0%) uznało jednak, że do zmiany ich opinii w tym zakresie przyczyniły się głównie informacje uzyskane od rodziców. Pozostałe osoby wskazywały, że na zmianie ich opinii zaważyły zajęcia dydaktyczne oraz informacje uzyskane od nauczycieli. Autorzy programu postanowili zapytać także uczniów, czy symulacja opieki realizowana w domu była inspiracją do rozmowy z rodzicami. Większość, tj. 849 badanych (67,9%) zadeklarowało, że rozmawiali z rodzicami na temat potrzeb dziecka i obowiązków rodzicielskich.

Nauczyciele, wymieniając pozytywne aspekty programu, wskazywali najczęściej na to, że projekt uczy odpowiedzialności (82,3%) i jest okazją do nabycia umiejętności związanych z opieką (23,1%). Relatywnie często dostrzegali także to, że realizacja programu powoduje poprawę relacji rodzice-dzieci (26,9%) oraz zmianę postrzegania własnych rodziców (12,2%).

c. Etap III – ewaluacja odroczonej; miała charakter pośredni; informacji udzielali nauczyciele realizujący program w szkołach (2011)

Skuteczność eksperymentalnych innowacji społecznych trzeba mierzyć niejednokrotnie po długim czasie. Już na początku wdrażania programu przyjęto, że jego ostateczna ewaluacja będzie mogła nastąpić dopiero za kilka lat i że rozstrzygną o niej biografie uczestników programu, zwłaszcza to, na ile odpowiedzialnie potraktują decyzje związane z prokreacją i rodzicielstwem. W roku 2011 zrealizowano ostatni etap ewaluacji. Była to ewaluacja pośrednia – nie dotarto do uczniów-uczestników programu (byłoby to niezwykle trudne logistycznie i bardzo kosztowne), lecz do nauczycieli, którzy realizowali program w poszczególnych szkołach. Celem ewaluacji odroczonej była próba uzyskania opinii o wartości programu i o jego efektywności, także tej wyrażonej w „twardych” rezultatach, to jest liczbie uczestników programu, którzy przed ukończeniem pełnoletności zostali rodzicami.

W ewaluacji odroczonej uczestniczyły osoby z 82 szkół, to jest 73,2% placówek, które wzięły udział w obu edycjach programu, w tym z 48 gimnazjów i 34 szkół ponadgimnazjalnych. Wśród realizatorów programu, którzy wypełnili ankiety ewaluacyjne, dominowali nauczyciele wychowania do życia w rodzinie – 50 osób. Kolejną kategorią badanych byli pedagodzy szkolni – 20 osób. Poza tym wśród badanych byli także nauczyciele historii i wiedzy o społeczeństwie (6 osób), biologii (6 osób), języka polskiego (2 osoby), wychowawcy świetlicy (2 osoby), a także nauczyciel informatyki i osoba ucząca

przedmiotu „elementy pedagogiki i psychologii”.

Większość szkół (62) biorących udział w badaniu nadal realizuje program, przy czym 22 z nich rozpoczęły wdrażanie programu w roku 2004, pozostałe w 2005. Dwadzieścia szkół to placówki, w których program w momencie badań nie był realizowany, przy czym w dwóch z nich przewiduje się powrót do realizacji programu po rocznej przerwie. Odstąpienie od realizacji programu nie wiązało się jednak z jego krytyczną oceną. Badani podają jako przyczyny tej decyzji: brak możliwości kontynuacji tego zadania przez dotychczasowych, przeszkolonych realizatorów, brak możliwości finansowych, a także problemy techniczne. Program okazał się więc w praktyce relatywnie drogi i pracochłonny. W niektórych szkołach nie znaleziono środków na konserwację symulatorów i materiały eksploatacyjne oraz nauczycieli, którzy zastąpiliby dotychczasowych realizatorów, podejmując to pracochłonne i czasochłonne zadanie.

Na podstawie danych podanych przez badanych nauczycieli można stwierdzić, że w programie, w ciągu całego okresu jego realizacji (dla większości szkół było to siedem, osiem lat), uczestniczyło 20 774 uczniów, przy czym liczebność uczestników programu w poszczególnych placówkach była bardzo zróżnicowana i wynosiła od 40 do 1050 osób.

W zdecydowanej większości placówek (70,7%) w toku realizacji programu nie wprowadzono do niego żadnych modyfikacji. W pozostałych szkołach zmiany te polegały najczęściej na: skróceniu czasu zajęć, wprowadzeniu modyfikacji w scenariuszach lekcji dotyczących ich tematyki oraz przeniesieniu niektórych tematów zajęć, zwłaszcza nt. przyjaźni i małżeństwa do programu lekcji wdź. Ponadto, badani wymieniają modyfikacje o charakterze metodyczno-organizacyjnym, takie jak: zwiększenie liczebności grup, w których odbywały się zajęcia, zwiększenie roli zajęć warsztatowych, realizację programu w czasie ferii oraz znaczące uproszczenie dokumentacji projektu.

Większość tych zmian miała taki charakter, że – przy starannej realizacji pozostałych elementów programu – można mówić o zachowaniu jego istoty i tym samym szans na jego efektywność. Uwaga ta nie dotyczy jednak wszystkich modyfikacji, np. opisywanej przez jednego z badanych nauczycieli: „zdarzało się, że weekendową opiekę dzielono na dwie uczennice – każda dobę opiekowała się symulatorem”.

W celu uzyskania opinii nauczycieli na temat wartości programu, poproszono ich o wyrażenie swoich ocen na skali pięciostopniowej w odniesieniu do wartości merytorycznej programu i jego wartości dydaktycznej (metodycznej) oraz symulacji opieki nad niemowlęciem jako kluczowego i zarazem najbardziej innowacyjnego elementu programu. Respondenci wyrazili wysokie uznanie zarówno w stosunku do wartości merytorycznej progra-

mu (65,9% – ocen bardzo wysokich; 34,1% – wysokich), jak i jego wartości dydaktycznej (73,2% – ocen bardzo wysokich; 26,8% – wysokich). W przypadku symulacji opieki nad niemowlęciem te oceny były także wysokie, choć bardziej zróżnicowane (75,6% – ocen bardzo wysokich; 22,0% – wysokich; 2,4% średnich).

Respondentów poproszono także o ocenę stopnia realizacji innych celów programu. Badani nauczyciele najwyżej ocenili stopień, w którym, dzięki udziałowi w programie uczniowie poznali potrzeby małego dziecka i opanowali niektóre umiejętności opieki nad niemowlakiem (np. karmienie, zmiana pieluszek, uspokajanie itp.). Zdecydowana większość respondentów (78,0%) określiła ten poziom jako wysoki, pozostali (22,0%) jako umiarkowany. Należy podkreślić, że nauczyciele mogli wziąć tu pod uwagę nie tylko wzrost wiedzy uczniów w omawianym zakresie, ale także opanowane przez nich umiejętności (większość uczniów uzyskiwała bardzo wysokie wyniki w symulacji opieki nad niemowlęciem).

Badani niżej ocenili stopień, w jakim realizacja programu przyczyniła się do polepszenia więzi między uczniami i ich rodzicami, do podejmowania w rozmowach między nimi ważnych, życiowych tematów. W tym zakresie respondenci najczęściej określali stopień efektywności programu jako umiarkowany (58,6%), rzadziej jako wysoki (39,0%), sporadycznie nawet jako niski (2,4%).

Zdaniem nauczycieli, wyrażonym na pięciopunktowej skali, najbardziej pozytywny stosunek do programu mają uczniowie (70,7% – ocen bardzo wysokich; 29,3% – wysokich), zaś stosunek rodziców (61,0% – ocen bardzo wysokich; 26,8% – wysokich; 12,2% średnich) i nauczycieli (61,0% – ocen bardzo wysokich; 26,8% – wysokich; 7,3% średnich i 4,9% raczej niskich) jest tylko nieco mniej korzystny.

Badanych poproszono także o określenie efektywności projektu w zakresie, który stanowił podstawowy cel jego realizacji, to jest modyfikacji stosunku nastolatków do wczesnego rodzicielstwa. Odnosząc się do pytania o to, w jakim stopniu program mógł się przyczynić do zmniejszenia ryzyka zajścia w ciążę przez uczennicę/zostania ojcem przez ucznia, większość respondentów (62,2%) określiła ten stopień jako umiarkowany, ponad jedna trzecia (36,6%) jako wysoki, a tylko jedna osoba oceniła go jako niski. Ponieważ autorom projektu zależało także na tym, aby symulacja opieki nad niemowlęciem nie spowodowała zmiany przeciwnej do zakładanej, to jest pojawienia się chęci posiadania dziecka w tym okresie życia, zapytano badanych nauczycieli także o tę kwestię. Co prawda, większość respondentów (53,7%) wyraźnie nie dostrzega takiego niebezpieczeństwa, jednak znacząca ich część (29,3%) nie potrafiła w tym zakresie sformułować swojej opinii,

a czternaście osób (17,0%) twierdziło, że taki skutek mógł mieć miejsce. Należy przy tym dodać, że badani mieli spore problemy z wyrażeniem opinii w tej sprawie. Kilku z nich wyraźnie podkreśliło, że w bliższej perspektywie (obecnie) udział w programie może powodować zniechęcenie do rodzicielstwa, ale poznanie roli rodzica (opiekuna) może w dalszej perspektywie (w przyszłości) być zachętą do posiadania dzieci.

Wszystkie przytoczone wyżej wyniki ewaluacji odroczonej były oparte na opiniach badanych nauczycieli. Respondentów jednak spytano także o to, czy znany jest im przypadek osoby (uczennicy/ucznia), która uczestniczyła w programie i została rodzicem przed ukończeniem 18. roku życia. Zakładano przy tym, że – przynajmniej w większości szkół, często usytuowanych w niewielkich miejscowościach – los uczniów i absolwentów jest powszechnie śledzony i znany nauczycielom, zwłaszcza wtedy, gdy – jak w przypadku wczesnego rodzicielstwa – nastąpią takie wydarzenia, które przykuwają uwagę otoczenia. Na podstawie uzyskanych w ten sposób danych można stwierdzić, że w 16 szkołach (19,5% placówek biorących udział w ewaluacji) odnotowano taką sytuację, przy czym dotyczyła ona w sumie 25 osób, w tym: w 10 szkołach była to jedna osoba, w 4 szkołach dwie uczennice, w jednej trzy, a w jednej nawet cztery. Wśród szesnastu szkół, o których mowa dominowały gimnazja, szkół ponadgimnazjalnych było tylko pięć. Wszystkie zgłoszone przypadki dotyczyły dziewcząt. Oczywiście, sposób uzyskania tych danych nie pozwala na stwierdzenie, że odnotowano wszystkie przypadki dziewcząt–uczestniczek projektu, które przed uzyskaniem pełnoletności zostały matkami. Tym bardziej nie można uznać za wiarygodny fakt nieodnotowania ani jednego przypadku chłopca, który w tym wieku został ojcem, zwłaszcza że tego typu informacje są mniej „nośne” społecznie i łatwiej je ukryć przed otoczeniem.

W jaki sposób można skomentować ten wynik ewaluacji? Wydaje się to dosyć trudne. Z jednej bowiem strony występowanie takich przypadków każe z ostrożnością wypowiadać się na temat efektywności programu, z drugiej zaś, relatywnie nieduża skala omawianego zjawiska i uznany w literaturze fakt, iż nastolatków skłania do podejmowania aktywności seksualnej bardzo wiele powodów (Izdebski 2012) nie pozwala na kwestionowanie efektywności programu tylko dlatego, że takie przypadki miały miejsce. Wydaje się, że w podobny sposób myślą badani nauczyciele, bowiem respondenci pracujący w szkołach, w których odnotowano przypadki macierzyństwa uczennic–uczestniczek programu oceniają, mimo tego, sam program i jego efektywność bardzo pozytywnie. Uzyskany rezultat świadczy także o tym, że w wyniku programu nie nastąpiła – wywołana nadmiernym lękiem – kompletna blokada chęci posiadania dzieci (także w przyszłości), czego autorzy programu

chcieli ze względów na dobro jego uczestników zdecydowanie uniknąć.

Zakończenie

Ukazana w niniejszym opracowaniu procedura ewaluacyjna nie jest ani jedy-
ną, ani najlepszą z możliwych. Na jej wyborze zaważyły oprócz kompetencji
badaczy przede wszystkim możliwości organizacyjne, kadrowe i finansowe.
Wydaje się jednak, że opisany sposób postępowania pozwolił na dokonanie
rzetelnej diagnozy efektów wdrożenia do praktyki edukacyjnej innowacyjne-
go programu profilaktyki wczesnego rodzicielstwa. Uzyskane rezultaty po-
zwalają na stwierdzenie, że realizacja programu pozwala uzyskać przyjęte
cele. Niektóre wyniki ewaluacji, zwłaszcza ewaluacji odroczonej, nie pozwa-
lają jednak na stwierdzenie, że realizacja programu nie wymaga dalszego
monitorowania i badań jego efektów. Niepokoi zwłaszcza to, że w niektó-
rych szkołach mają miejsce znaczące modyfikacje programu. Niektóre z nich
mogą zdeformować efekty projektu w trudnym do przewidzenia zakresie.
Na pewno też nie powinno się przejść obojętnie obok tego, że odnotowa-
no 25 przypadków uczennic-uczestniczek programu, które zaszły w ciążę
przed osiągnięciem pełnoletności. Dotarcie do tych osób i podjęcie próby
ustalenia, czy udział w programie zaważył i w jaki sposób na ich zachowa-
niu (decyzji), byłoby bardzo wartościowym uzupełnieniem dotychczasowych
procedur i wyników ewaluacji.

Literatura

- BABBIE E. (2003), *Badania społeczne w praktyce*, PWN, Warszawa.
- BEISERT M. (2006), *Rozwojowa norma seksuologiczna jako kryterium oceny za-
chowań seksualnych dzieci i młodzieży*, „Dziecko Krzywdzone”, 16, 1-16.
- BRZEZIŃSKI J. (2000), *Badania eksperymentalne w psychologii i pedagogice*, Wy-
dawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
- CROWELL J.A., FELDMAN S.S. (1991), *Mother's working models of rela-
tionships and mother and child behavior during separation and reunion*,
„Developmental Psychology”, 27, 597-605.
- GRZELAK J. (2006), *Profilaktyka ryzykownych zachowań seksualnych młodzieży*.
Aktualny stan badań i na świecie i w Polsce, Wyd. Scholar, Warszawa.
- HAWKINS J. D., NEDERHOOD B. (1994), *Podręcznik ewaluacji programów profi-
laktycznych. Nadużywanie substancji uzależniających i inne problemy spo-*

- łeczne, Instytut Psychiatrii i Neurologii, Polskie Towarzystwo Psychologiczne Pracownia Wydawnicza, Warszawa-Olsztyn.
- IZDEBSKI Z. (2012), Seksualność Polaków na początku XXI wieku. Studium badawcze, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- IZDEBSKI Z., WĄŻ K. (2011), Edukacja seksualna. Potrzeba, oczekiwania społeczne, realizacja, Edukacja. Studia. Badania. Innowacje, 1, 47-60.
- JACZEWSKI A. (1992), Dojrzewanie – szczególny okres rozwoju, [w:] Wychowawcze, etyczne i społeczne problemy zachowań seksualnych młodzieży, red. Z. Izdebski, Wydawnictwo TRR, Zielona Góra.
- LIBERSKA H. (2004), Perspektywy przyszłościowe młodzieży. Wybrane uwarunkowania, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- NACHMIAS, CH., NACHMIAS, D. (2001), Metody badawcze w naukach społecznych, Zysk i spółka, Poznań.
- NIEMIEC T. (2011), Zdrowotne uwarunkowania aktywności seksualnej młodzieży, [w:] Z. Izdebski, T. Niemiec, K. Wąż, (Zbyt)młodzi rodzice, Wydawnictwo TRIO, Warszawa.
- OBUCHOWSKI K. (2000), Galaktyka potrzeb, Zysk i spółka, Poznań.
- OUT J. W., LAFRENIERE K. D. (2001), Baby Think It Over: Using role-play to prevent teen pregnancy, *Adolescence*, 36, 143, 571–582.
- SKOWROŃSKA-ZBIERZCHOWSKA A. (2010), Doświadczenia małoletnich rodziców. Aspekty socjopedagogiczne, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- SOMERS C.L., FAHLMAN M.M. (2001), Effectiveness of the „Baby Think It Over” teen pregnancy prevention program, *„Journal of School Health”*, 71, 188–195.
- SULEK A. (1979), Eksperyment w badaniach społecznych, PWN, Warszawa.
- SULEK A. (2002), Ogród metodologii socjologicznej, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
- THE BABY THINK IT OVER WITH REALCARE BABY II. PROGRAM MANUAL (2004), Eau Claire: Realityworks.
- TREMPAŁA J., MALMBERG L. E. (1996), Adolesens. Future orientation. Theory and reaserch, Franfurkt am Mein, Peter Lang, Bruxells, Berlin, Bern, New York, Oxford.
- TREMPAŁA J. (2000), Modele rozwoju psychicznego. Czas i zmiana, Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej, Bydgoszcz.

- WĄŻ K., (red.) (2008), *Bądź odpowiedzialny. Wychowanie do odpowiedzialności i partnerstwa w rodzinie. Opis programu edukacyjnego i jego realizacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra.
- (2011a), *Profilaktyka wczesnego rodzicielstwa*, [w:] Z. Izdebski, T. Niemiec, K. Wąż, (Zbyt) młodzi rodzice, Wydawnictwo TRIO, Warszawa.
- (2011b), *Zjawisko (przed)wczesnego rodzicielstwa*, [w:] Z. Izdebski, T. Niemiec, K. Wąż, (Zbyt) młodzi rodzice, Wydawnictwo TRIO, Warszawa.
- WOYNAROWSKA B. (2012), *Zachowania seksualne młodzieży 15-letniej*, [w:] *Tendencje zmian zachowań zdrowotnych i wybranych wskaźników zdrowia młodzieży szkolnej w latach 1990-201*, red. B. Woynarowska, J. Mazur, Instytut Matki i Dziecka, Warszawa.
- WRÓBLEWSKA W. (2002), *Wybrane aspekty zdrowia reprodukcyjnego w Polsce*, „*Studia Demograficzne*”, 1, (141), 11- 41.
- ZACZYŃSKI W. (1968), *Praca badawcza nauczyciela*, WSiP, Warszawa.
- ZIMBARDO PH. G., RUCH F. L. (1994), *Psychologia i życie*, PWN, Warszawa.

Krzysztof Wąż

**EVALUATION OF AN EARLY PARENTHOOD PREVENTION
PROGRAMME**

Keywords: parenthood, care, psychosexual development, prevention.

In Poland the prevention programmes concerning the risks of sexual activity are rarely implemented and evaluated. However, such projects which are related to sexual sphere and which interfere in the processes of psychosexual development require evaluation for substantive and ethical reasons. This article attempts to show a complex evaluation procedure which was used in the course of implementing into the Polish educational practice an early parenthood prevention programme based on the use of an electronic nursing simulator. Moreover, the paper also presents the results of the procedure. The evaluation took place in the years 2004-2011 and consisted of three separate studies. Stage I comprised the implementation of the programme into educational practice and the measurement of its results based on the experimental strategy - summative evaluation. Stage II of the evaluation followed the dissemination of the programme and included the measurement of students', parents' and teachers' opinion. Stage III is deferred evaluation. It was indirect - information was given by the teachers who implemented the programme at schools.